

Ruslands verloren rijk: dromen met fantoompijn

OVER DE DEKOLONISATIE VAN RUSLAND

Hermitage St. Petersburg

Marc Jansen is universitair
docent aan de universiteit
van Amsterdam.

Twintig jaar geleden was Rusland eindelijk aan zijn dekolonisatie toe. Andere rijken uit de geschiedenis hadden er al veel eerder aan moeten geloven. In 1989 grepen de satellietstaten in Oost-Europa de kans hun eigen weg te gaan. Twee jaar later viel de Sovjet-Unie in vijftien stukken uiteen. Eén daarvan was Rusland, dat wel verreweg het grootste land ter wereld bleef.

Historici gaan ervan uit dat het Russische rijk is ontstaan halverwege de zestiende eeuw, toen tsaar Ivan de Verschrikkelijke de van het Mongoolse rijk resterende chanaten Kazan en Astrachan veroverde. Ze behoorden immers niet tot de 'Russische landen' die de Moskouse grootvorsten in de voorgaande eeuwen onder hun gezag hadden weten te verzamelen. Een rijk met meerdere volken en godsdiensten was geboren.

Hierna ging de expansie met uitzonderlijk rasse schreden voort: oostwaarts over de Oeral helemaal tot de Stille Oceaan; noordwaarts tot de Oostzee, waar de nieuwe hoofdstad Sint-Petersburg verrees; zuidwaarts

ren waarover de tsaren regeerden. Een Russische boer kon lijfeigene zijn van een niet-Russische heer. Toch zien diverse auteurs, zeker in Centraal-Azië en Kaukasië, trekken die koloniaal en imperialistisch genoemd kunnen worden: het onthouden van de gebruikelijke burgerrechten aan de inheemse bewoners (*inorodtsy*, letterlijk 'andersoortigen'), decimering van sommige van deze volken (honderdduizenden Tsjerkessen werden uit de noordelijke Kaukasus naar het Ottomaanse rijk gedeporteerd), de 'beschavingsmissie' die de regering er pretendeerde te hebben, en economische exploitatie (katoen).

G. Hosking, *Rulers and victims: The Russians in the Soviet Union*, Cambridge, MA, 2006, p. 150.

V.O. Klyotsjevski, *Sotsjinenia*, d. 3, Moskou 1988, p. 12.

Portret van Ivan de Verschrikkelijke door Viktor Vasnetsov.

'Na de Tweede Wereldoorlog bereikte de Sovjet-Unie met een zesde van het aardoppervlak haar grootste omvang'

tot de Zwarte Zee en verder de Kaukasus over; westwaarts tot en met Polen en Finland. Ook Centraal-Azië kwam erbij, en midden negentiende eeuw maakten de Russen China nog het gebied ten noorden van de Amoer en de Oessoeri afhandig. Het scheelde weinig of het was aan de andere kant van de Beringstraat verder gegaan, maar Alaska werd na een kleine zeventig jaar in 1867 voor, achteraf beschouwd, een spotprijs aan de Verenigde Staten verkocht.

Grootste rijk

In 1721 ging Peter de Grote zich keizer (*imperator*) noemen en werd Rusland officieel een rijk. Gemeten naar duur en omvang samen groeide het uit tot het grootste rijk uit de geschiedenis. Niet dat het altijd van een leien dakje ging. Af en toe hing het voortbestaan van deze reus op lemen voeten aan een zijden draadje, zoals in de 'Tijd der Troebelen' rond 1600. De grootste crisis kwam in 1917, toen een revolutie het tsarenregime verjoeg en het land uiteenviel. Maar Lenin en zijn communisten wisten het gebied van het Russische rijk weer grotendeels te verzamelen. Hoe kritisch Stalin ook over de tsaren dacht, zij hadden één goed ding gedaan, zei hij in 1937: 'Zij hebben een enorme staat bijeengebracht, wel tot Kamtsjatka toe. Wij hebben die staat geërfd.'¹

Na de Tweede Wereldoorlog bereikte de Sovjet-Unie met een zesde van het aardoppervlak haar grootste omvang. Bovendien kwam er een 'buitenrijk' bij met de satellietstaten van Oost-Europa.

Was het Russische rijk ook een koloniale staat? Daarover lopen de meningen van de historici uiteen. De Russen, begin twintigste eeuw vierenvierde procent van de bevolking, gaven wel hun naam aan het land, maar zij waren niet geprivilegieerder dan de andere volke-

Aangezet door een explosieve bevolkingsgroei trokken miljoenen Russen uit Centraal-Rusland weg om zich in de nieuw verworven gebieden te vestigen, een volksverhuizing die tijdens de Sovjetperiode tot in de jaren vijftig doorging. Zo werden bijvoorbeeld Vladivostok en Kaliningrad volkomen Russische steden aan de Chinese grens en in het kort tevoren nog Duitse Oost-Pruisen. In 1959 woonde 18 procent van de Russen buiten de Russische deelrepubliek van de Sovjet-Unie.

Er was nog iets wat zowel het Russische rijk als de Sovjet-Unie met andere imperia gemeen had: wat in de literatuur *overstretch* of *overextension* heet. Bedoeld is uitbreiding over een zo groot gebied, dat de inspanning om het bijeen te houden moeilijk te dragen wordt. 'De staat zwol op, de bevolking teerde weg', schreef de Russische historicus Vasili Klyotsjevski in 1908.² Het kwam vooral in de nationaliteitenkwestie tot uiting. Sommige volken voelden zich overheerst en kwamen in opstand. Dit droeg in belangrijke mate bij tot de revolutie van 1917 en tot de val van het Sovjetrijk in 1989-1991. Maar de *overstretch* creëerde ook een 'Russische kwestie'. De Russen zelf gingen de *burden of empire* als te zwaar ervaren en gaven zowel in 1917 als in 1991 het regime de doodsklap.

Nabije buitenland

Werd na 1917 het rijk op andere leest hersteld, na 1991 is dat vooralsnog niet gebeurd. De Russen hebben Oost-Europa zonder slag of stoot opgegeven. Ook met de nieuwe onafhankelijke staten zijn zij opmerkelijk terughoudend omgegaan. De in de Sovjetperiode tussen de Unierepublieken getrokken grenzen zijn, hoewel ze vaak niet met de etnische grenzen samenvielen en om en nabij de vijftientwintig miljoen Russen plotseling buiten Rusland waren terechtgekomen, op regerings-

▽
Tsjetsjeense vluchtelingen

niveau algemeen geaccepteerd. Er hebben zich geen Joegoslavische toestanden voorgedaan. Rusland liet het bij bemoeienis met de 'bevroren conflicten' om Nagorny Karabach (een twistappel tussen Armenië en Azerbeidzjan), Zuid-Ossetië en Abchazië (twee regio's die zich van Georgië hebben afgescheiden) en Transdnestrië (een separatistische regio van Moldavië). De eerste internationale oorlog op voormalig Sovjetgebied waarbij Rusland betrokken was, vond in de zomer van 2008 plaats tegen Georgië en leverde het land formeel geen gebiedsuitbreiding op.

Het neemt niet weg dat Rusland aanspraak maakt op een speciale positie ten aanzien van het 'nabije buitenland', zoals de landen van de voormalige Sovjet-Unie er heten. Misschien met uitzondering van de Baltische landen, inmiddels tot de Europese Unie en de NAVO toegetreden, ziet de Russische regering het gebied als Russische invloedssfeer. Zogenaamde 'kleurenrevoluties' die in 2003-2004 in Georgië en Oekraïne pro-Westerse regimes aan de macht brachten, leidden tot grote consternatie in het Kremlin en een ommezwaai in de buitenlandse politiek. De bereidheid tot samenwerking met het Westen nam aanzienlijk af en de NAVO kreeg duidelijk te verstaan dat ze niets te zoeken had in de Russische invloedssfeer.

Toch maakt de Russische diaspora in het nabije buitenland, een potentiële pijler van Russische invloed daar, moeilijke tijden door. In de Baltische landen, om precies te zijn in Estland en Letland, werden wetten aangenomen die het staatsburgerschap alleen auto-

Letland, betreft nog steeds de Sovjet-Unie.

Centraalaziatische diaspora

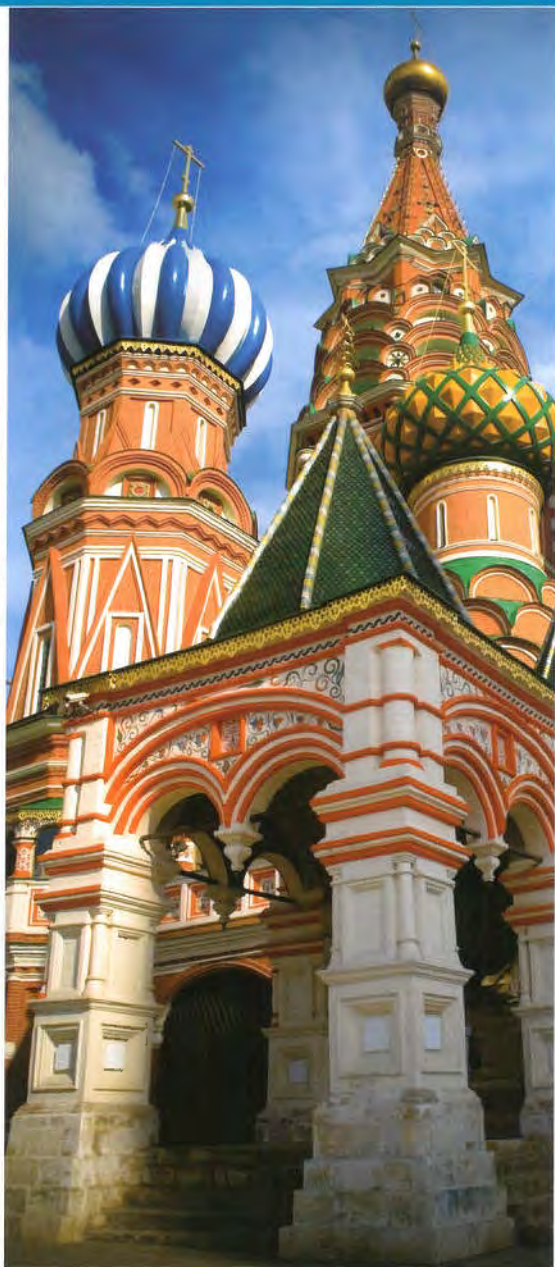
Minder lust tot blijven bestond in Centraal-Azië. In Kazachstan waren tot rond 1960 door een toestroom van miljoenen Russen en andere Europeanen de Kazachen in de minderheid geraakt. Maar in de laatste decennia van de Sovjet-Unie keerde de situatie om. Als 'titulaire natie' konden Kazachen profiteren van positieve discriminatie, wat het verblijf voor Russen minder aantrekkelijk maakte. Begonnen als een stroompje aan het eind van de Sovjetperiode werden de remigranten een brede stroom na 1991, toen de nu onafhankelijke Kazachse regering een kazachiseringsbeleid startte. Kazachs, een taal die de meeste Russen niet beheersen, werd de officiële taal. Noemden Russen Noord-Kazachstan vroeger soms wel Zuid-Siberië, daarvoor was nu geen reden meer. De grenzen van de noordelijke provincies (met uitzondering van Pavlodar) werden zodanig gewijzigd dat geen van hen nog een Russische meerderheid had; het bestuur werd in Kazachse handen gelegd en er werden Kazachse ambtenaren uit het zuiden aangetrokken. De hoofdstad van Kazachstan werd met soortgelijke oogmerken van Almaty in het zuiden noordwaarts verplaatst, naar Akmolä (vroeger Tselinograd) in het voorheen overwegend Russische gebied; de nieuwe naam werd Astana (Kazachs voor hoofdstad). Anderhalf à twee miljoen Russen vertrokken nu uit Kazachstan naar Rusland, zodat de Kazachen weer een meerderheid in hun land werden en de resterende Russen geato-

'In de jaren negentig leek het erop dat de desintegratie van de Sovjet-Unie zich binnen de Russische Federatie zou voortzetten'

matisch toekenden aan mensen die er al vóór 1940 woonden en hun nakomelingen. Dat betekende dat de honderdduizenden Russen die zich er na de Tweede Wereldoorlog hadden gevestigd, waren aangewezen op het Russisch staatsburgerschap of staatloosheid. Onder Europese druk werden de wetten later wel versoepeld, maar Russen bleven zich gediscrimineerd voelen, ook door taalwetten die van hen kennis van het Ests of Lets verwachtten, moeilijke talen die de meeste Russen hier nooit hadden geleerd. Maar omdat het economisch goed ging, zagen niet meer dan zo'n honderdduizend Russen aanleiding om de Baltische landen te verlaten. De achterblijvers kunnen worden verdeeld in Russen met een Baltische en met een Sovjetmentaliteit. De eersten, vooral te vinden in Estland (waar niet-burgers lokaal kiesrecht hebben), hebben een eigen diaspora-identiteit ontwikkeld; de loyaliteit van de anderen, meestal in

miseerd raakten. Was in 1989 nog 38 procent van de bevolking Russisch (tegenover 40 procent Kazachen), in 2007 was dit tot 25 procent gezakt (tegenover 60 procent Kazachen).

Uit de andere Centraalaziatische landen trokken eveneens honderdduizenden Russen weg, omdat ze er onvoldoende carrièrekansen kregen of op de vlucht waren voor geweld, bijvoorbeeld voor de bloedige burgeroorlog in de jaren negentig in Tadzjikistan. Ook in de andere nieuwe onafhankelijke staten voelden de Russen zich minder thuis dan in de Sovjettijd, wat velen tot vertrek naar Rusland aanzette. Zelfs in Oekraïne, behorend tot het Slavische kerngebied, kwam er een oekraïniseringsbeleid, al bleef Russisch in het oosten en zuiden wel de belangrijkste voertaal; het Krim-schiereiland (in 1954 losgemaakt van de Russische Unierepubliek en aan Oekraïne gegeven, een beslissing die nu door veel Rus-

onder zijn opvolger Vladimir Poetin kwam er een beleid om Russen uit het buitenland naar Rusland te lokken.

Randgebieden: derussificatie en leegloop

Ook al bemoeit Rusland zich dus intensief met het nabije buitenland, het is mijlenver verwijderd van een politiek tot herstel van het Russische rijk dan wel de Sovjet-Unie. Sterker nog, in de jaren negentig leek het erop dat de desintegratie van de Sovjet-Unie zich binnen de Russische Federatie zou voortzetten, en de risico's zijn nog niet geweken.

Toen de Sovjet-Unie uiteenviel zag een van Ruslands regio's, de autonome republiek Tsjetsjenië in de Noord-Kaukasus, de kans schoon om ook de onafhankelijkheid uit te roepen. Het gebied was in de negentiende eeuw met veel geweld door de Russen veroverd en in 1944 had Stalin de Tsjetsjenen 'en masse' gedeporteerd (een maatregel die na Stalins dood in de jaren vijftig ongedaan was gemaakt). Jeltsin vreesde dat de Tsjetsjenen een slecht voorbeeld boden aan andere regio's en verklaarde hen in december 1994 de oorlog. Maar het Russische leger was zo gedegradeerd en het verzet van de Tsjetsjenen, een bergvolk met een krijgshaftige traditie, was zo geducht dat Jeltsin eenentwintig maanden en tienduizenden doden later geen andere uitweg zag dan het sluiten van een akkoord dat de onafhankelijkheid van Tsjetsjenië *de facto* erkende.

Drie jaar later werd een aanleiding gevonden om het akkoord te annuleren en de oorlog te hervatten. Dit keer wist het Kremlin een van de Tsjetsjeense facties naar zijn kant over te halen en de oorlog, opnieuw met veel bloedvergieten, in zijn voordeel te beslechten. Maar het betekende dat de macht in Tsjetsjenië nu in handen kwam van die factie, de Kadyrovs, die dan wel Moskou kant had gekozen, maar Tsjetsjenië ondertussen naar eigen inzicht bestuurde.

Ook in de andere Noord-Kaukasische regio's, zoals Dagestan en Ingoesjetië, kan Moskou de controle alleen met veel machtsvertoon en door te steunen op lokale klieken enigszins bewaren. Russen hebben het gecompliceerde gebied massaal verlaten, bijna een miljoen mensen op een totale bevolking van rond de zes miljoen. Vormden de Russen in 1958 nog 38,8 procent van de bevolking van de Noord-Kaukasus, in 2002 was dat tot 14,9 procent geslonken. De vergelijking met Kosovo in relatie tot Servië is al wel getrokken. Rusland heeft dus te maken met een derussificatie van de randgebieden.

Een ander risicogebied is Ruslands Verre Oosten, de provincies aan de Stille Oceaan. Met sociaal en economisch weinig perspectief heeft dit toch al dunbevolkte gebied

sen zeer wordt betreurd) heeft nog altijd een Russische meerderheid.

Van de vijftientig miljoen Russen die na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in de nieuwe onafhankelijke staten woonden, trokken tot het begin van dit millennium al met al vijf à zes miljoen mensen weg. Ze werden in Rusland niet bepaald met open armen ontvangen, al zou men denken dat ze meer dan welkom waren als compensatie nu het land in de jaren negentig keihard door een demografische crisis was getroffen. Er was veel bureaucratische rompslomp en voor opvang werd niet of nauwelijks gezorgd. De Russische president Boris Jeltsin zag Russen in het nabije buitenland gewoon als burgers van de nieuwe onafhankelijke staten. Pas in zijn nieuwjaarstoespraak van 1994 verwelkomde hij ze voor het eerst als 'medevaderlanders' en zegde hij toe dat de Russische regering hun belangen zou verdedigen. Pas

De Basileuskathedraal op het Rode Plein in Moskou. De kathedraal werd onder Ivan de Verschrikkelijke gebouwd ter ere van de verovering van Kazan, dus in zekere zin ter ere van het begin van het Russische rijk.

▶ A. Solzjenitsyn, *Rossia v obvale*, Moskou 1998, p. 45.

▶ R. Szporluk, 'The fall of the tsarist empire and the USSR: The Russian question and imperial overextension', K. Dawisha, B. Parrott (eds.), *The end of empire? The transformation of the USSR in comparative perspective*, Armonk, NY, 1997, pp. 65-93, aldaar p. 76.

in de afgelopen jaren te maken gekregen met een ware leegloop. Terwijl Rusland als geheel in de periode 1989-2002 als gevolg van de demografische crisis ongeveer 1,5 procent van zijn bevolking verloor, zakte het aantal inwoners van het Verre Oosten van bijna acht naar goed zeseneenhalf miljoen, een verlies van wel 15 procent. Velen trekken weg naar Centraal-Rusland, terwijl de achterblijvers voor te weinig nageslacht zorgen om het bevolkingsaantal zelfs maar op peil te houden. Aan de andere kant van de grens bevinden zich de zeer

is. Naast Rusland hebben nieuwe natiestaten zich een plaats veroverd, die niet geneigd zijn deze voetstoots op te geven. Maar de Russen moeten in hun hoofd wel een knop omzetten. Zij hebben zich altijd geïdentificeerd met het rijk, de unie, waardoor hun eigen nationale ontwikkeling is achtergebleven. In de woorden van de Britse Ruslandkenner Geoffrey Hosking: 'Groot-Brittannië *had* een rijk, maar Rusland *was* een rijk.'⁴ Dat leidt tot fantoempijn in de verloren gebieden. Rusland staat voor de keuze de imperiale droom te blijven

'Rusland staat voor de keuze de imperiale droom te blijven koesteren of zelf een echte natiestaat te worden'

dichtbevolkte noordelijke provincies van China. Ondernemende Chinezen wagen graag hun geluk in Rusland, legaal of illegaal, en in Russische publicaties wordt soms gesproken van vele miljoenen Chinezen die de plaats van de Russen hier al aan het overnemen zouden zijn. Die verhalen lijken sterk overdreven. Vaak gaat het hooguit om dagjesmensen. Toch is het, nu plannen voor een ander beleid vooralsnog weinig effect sorteren, gewettigd de vraag te stellen wat er kan gebeuren als het Russische Verre Oosten verder leegloopt. Ook andere perifere gebieden als het hoge noorden raken ontvolkt en Russische dorpen sterven uit. Tegelijkertijd neemt het percentage Russen in de Russische Federatie af, terwijl dat van mensen van moslimorigine toeneemt. Tien jaar geleden al voorzag doemdenker Alexander Solzjenitsyn 'verdrinking van het uitdunnende Russische volk in een stormachtig groeiende islamitische meerderheid'.⁵

Imperiale droom

Deze 'contractie' van de Russische natie, na de expansie van de afgelopen eeuwen, is een argument te meer om tot de conclusie te komen dat herstel van het Russische rijk of de Sovjet-Unie anno 2009 geen reëel perspectief

koesteren en ernaar te blijven streven zijn gezag in de irredenta te doen gelden. Of zelf een echte natiestaat te worden, met plaats voor Russen en andere nationaliteiten als gelijkberechtigde staatsburgers, een staat die uit is op gelijkwaardige betrekkingen met zijn buurlanden zonder geweld, bedreiging of chantage.

▶ De Kul-Sharif moskee in Kazan.

LITERATUUR

Bezemer, Jan Willem; Jansen, Marc, **Een geschiedenis van Rusland: Van Rurik tot Poetin** (Amsterdam 2008).

Hosking, Geoffrey, **Russia and the Russians: A history from Rus to the Russian Federation** (Londen 2001).

Kappeler, Andreas, **The Russian empire: A multiethnic history** (Harlow 2001).

Lieven, Dominic, **Empire: The Russian empire and its rivals** (Londen 2000).